

Çin Din ve Düşünce Geleneğinde Muğlak Bir İdeal Olarak Wu-Wei: Kavramsal ve Tarihsel Bir İnceleme

Wu-wei as an Ambiguous Ideal in the Chinese Tradition of Religion and Thought: A Conceptual and Historical Study

Mürsel ÖZALP¹

Geliş Tarihi (Received): 14.04.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 30.05.2023

Yayın Tarihi (Published): 31.05.2023

Öz: Literal olarak "gayretsizlik/eylemsizlik" şeklinde tercüme edilen wu-wei, en belirgin şekliyle Lao Tzu'ya atfedilen Tao Te Ching (Yol ve Erdem Klasığı) adlı eserde geçer ve yüce Tao'nun önemli bir vasfı olarak tanımlanır. Ancak Lao Tzu tarafından idealize edilen bu prensibe daha önceki dönemlerle tarihlendirilen korunmuş Çin literatüründe de atıfların olduğu ileri sürülmüştür. Bu iddiaya göre wu-wei, Shih-ching (Şiirler Kitabı) gibi eski Çin şiirinde aristokrat beyefendi veya karizmatik genç asilzadenin tutum ve davranışlarında ete kemiğe bürünmektedir. Lao Tzu ile aynı dönemde yaşayan Konfüçyüs ve daha sonra gelen Chuang Tzu, Wang Pi ile Shen Pu-hai ve Han Fei gibi bazı Taocu ve yasacı teorisyen, filozof ve devlet adamları da wu-wei kavramını farklı şekillerde -bireysel manevi tekâmül veya siyasi-politik yönetim minvalinde- kullanmışlardır. Farklı dönem ve alanlara teşmil edilip birbirine yakın veya uzak pek çok anlam yüklenmesinin sebebi ise wu-wei'in tanımlanması ve anlaşılması zor bir kavram olmasıdır. Bundan dolayı wu-wei geçmişten günümüze farklı açıklamalar, sembolik, alegorik ve mecazi benzetmeler ve metaforlarla tanımlanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada, Taoizm özelinde manevi bir sükûnet modeli olarak resmedilen wu-wei kavramının Çin din ve düşünce geleneğindeki izleri sürülecektir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Wu-wei, Taoizm, Lao Tzu, Çin Dini.

&

Abstract: The concept of wu-wei, which can be translated literally as "inexertion/inaction" appears most clearly in Tao te Ching (Book of Way and Virtue) attributed to -a quasi-historical and legendary figure- Lao Tzu who believed to have lived in the sixth century B.C. This famous term is defined as an important attribute of the nameless Tao by Lao Tzu. However, it has been suggested that there are references to this principle idealized by Lao Tzu in the preserved Chinese literature dated back to earlier periods. According to this claim, wu-wei is embodied and reflected in the attitudes and behaviors of the aristocratic gentleman or charismatic young nobleman in ancient Chinese poetry. Lao Tzu's contemporary Confucius and following them some Taoist and legalist theorists, philosophers and statesmen such as Chuang Tzu, Wang Pi and Shen Pu-hai and Han Fei also used the concept of wu-wei for individual spiritual evolution or political administration. Since wu-wei is a difficult concept to understand and define, it has been extended to different periods and areas and used in many senses close or far from each other. Therefore, wu-wei has been tried to be defined with different explanations, symbolic, allegorical, similes and metaphors from past to present. In this study, the traces of the concept of wu-wei, which is portrayed as a model of spiritual tranquility in Taoism, in the tradition of Chinese religion and thought will be examined.

Keywords: History of Religions, Wu-wei, Taoism, Lao Tsu, Chinese Religion.

Atf/Cite as: Özalp, Mürsel. "Çin Din ve Düşünce Geleneğinde Muğlak Bir İdeal Olarak Wu-Wei: Kavramsal ve Tarihsel Bir İnceleme". *Dergiabant* 11/1 (Mayıs 2023), 121-133. doi: 10.33931/dergiabant.1283230

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Mürsel Özalp, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, murselozalp@ibu.edu.tr.

1. Giriş

Çin din ve düşünce geleneği M.Ö. V-VI. bin yıllara kadar gerilere götürülen farklı kültürel ve etnik unsurların kaynaşmasından oluşan köklü bir geçmişe sahip² olduğu iddia edilse de daha ziyade bu dönemlere dair anlatılanların mitolojik kurgular olduğu, Çin'in siyasi, toplumsal, dini ve kültürel yönlerine ışık tutan belgelere dayanarak Çin'in tarihsel dönemlerinin M.Ö. II. bin yıldaki Şang/Shang Hanedanlığıyla başladığı genel kabul görmüştür.³ Daha eski zamanlarda çeşitli şamanik unsurların ve esrime tekniklerinin etkin olduğu bir manevi atmosfer içerisinde yaşayan Çin toplumu⁴ sonraki dönemlerde atalar kültü ve *Ti* (efendi) ya da *Shang Ti*⁵ (Yukarınun Efendisi) ekseninde şekillenen bir dini düşünceyi benimsemiştir.⁶ Bu dini düşünce sonraki dönemlerde kısmen değişikliğe uğramakla birlikte dini bir lider olup olmadığı tartışmalı Konfüçyüs (M.Ö. 551-479) ile yarı tarihi yarı efsanev bir şahsiyet olan Lao Tzu⁷ (Laozi) gibi önderlerle varlığını devam ettirmiştir. Konfüçyüs tarafından daha ziyade ahlaki tonda ve toplumsal alandaki ilişkiler düzeyinde ele alınan, gelenek (li) ve ritüellere bağlılık⁸ noktasında tanımlanan erdemli “üstün kişi” chün-tzu (jünzi)⁹, Lao Tzu'nun mistik öğretisinde Tao'yu örnek alan, onun yolundan giden kişi ve yönetici olarak konumlandırılmıştır.¹⁰ Bu bağlamda Lao Tzu'nun öğretisinde gizemli Tao¹¹ örnek alınarak ulaşılan bu yüce hâl için kullanılan kavram *wu-wei*'dir.

² Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev.: Ali Berktaş, (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2003), II: 13.

³ Fuat Aydın, *Klasik Çin Düşüncesine Giriş*, (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2018), 11.

⁴ Taoizm içerisindeki bazı büyüsel uygulamalar, muska ve tılsım kullanımı, kötü ruhların kovulması ve hastalıkların tedavisi için başvurulan farklı tür ve sayıdaki sağaltım teknikleri gibi bazı şamanik unsurların varlığı, hatta Lao Tzu'nun şamanik kültürün çok etkin olduğu bir toplum içerisinde yaşadığı iddiaları ona dayandırılan dini-felsefi sistemin şamanik kökenlerine işaret olarak yorumlanmaktadır. Bkz. Eva Wong, *Taoism: An Essential Guide*, (Boston: Shambhala Publications, 2011), 14-8; ayrıca bkz. Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, II: 19; Toshihiko Izutsu, *Tao-culuk'daki Anahtar Kavramlar*, çev.: Ahmet Yüksel Özemre, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001), 29 vd.

⁵ Metin içinde yazım birliği sağlanması açısından Çince kavramların yazımlarında genellikle “Wade-Giles” transliterasyon (romanizasyon) sistemi kullanılmıştır. Bazı temel kavram ve isimlerin “Pinyin” sistemdeki karşılıkları ise parantez içinde verilmiştir.

⁶ Daniel L. Overmyer-Joseph A. Adler, “Chinese Religion: An Overview”, *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsay Jones (Detroit: Macmillan Reference USA, 2005), III/1582.

⁷ Tarihsel bir şahsiyet olarak Lao Tzu'dan ilk kez Ssu-ma Ch'ien (M.Ö. 145-86) tarafından yazılan *Shih-chi* (pinyin *shiji*) (Tarihçinin Kayıtları) adlı eserde bahsedilir. Tam ismi Li Er ya da Li Dan olan Lao Tzu, günümüzde Honan bölgesinin doğu sınırındaki Luyi olan Hu'nun yerlisidir. Chou Hanedanlığına (M.Ö. 1046-221) bağlı olarak saray arşivcisi olarak çalışmıştır. Ne zaman doğduğu noktasında bir kesinlik olmamasına rağmen genellikle M.Ö. VI. yüzyıl içerisinde yerleştirilmiş ve Konfüçyüs ile çağdaş olduğu, hatta Konfüçyüs'ün kendisiyle bir kez görüşmesinden bahsedilmiştir. 160-200 yıl civarında bir hayat sürdüğü kaydedilen Lao Tzu'nun bu kadar uzun bir ömür sürmesi onun Tao tarafından asketik bir şekilde yetiştirilmesine bağlanmıştır. Öte yandan insan “Lao Tzu” ve sonraları *Tao te ching* olarak adlandırılan kitap “Lao Tzu” arasında da bir ayrımı gidilmekte ve Lao Tzu'nun bu isimde bir kitap yazmadığı ve Çin tarihinin ilk felsefi eseri kabul edilen *Tao te ching*'in sonraki dönemlerin bir üretimi olmasının kuvvetle muhtemel olduğu da ileri sürülür. Judith Magee Boltz, “Laozi”, *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsay Jones (Detroit: Macmillan Reference USA, 2005), VIII/5315-6; Fung Yu-Lan, *Çin Felsefesi Tarihi*, çev.: Fuat Aydın, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), 127-8; Çin ana karasında Lao Tzu'nun Taoizmin kurucusu olduğu noktasında herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir, ancak Hong Kong ve Tayvan gibi Çin dışındaki birçok akademisyen Lao Tzu'nun tarihsel bir şahsiyet olmadığını ya da Yang Zhu (M.Ö. 440-360) ve Chuang Tzu (M.Ö. 370-301)'dan daha sonra yaşadığını düşünürler. Bkz. Liu Xiaogan, “Wuwei (Non-action): From Laozi to Huainanzi”, *Taoist Resources* 3.1 (1991), 41.

⁸ Karen Armstrong, *Büyük Dönüşüm*, çev.: Barış Baysal (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2019), 165, 206, 278; Christopher Dawson' a göre Torah (yasa) Yahudiler için ne derece önemli ise ritüeller de Konfüçyüs için o derece önemlidir. Ritüeller Kitabı (Li-Ching) kaynağını gökyüzünden alıp yeryüzüne yansır ve hayatın her alanına nüfuz ederek şekillendirir. Kadim krallar göğü temsilen bu yasalara göre insanları idare etmişlerdir. Ritüellere riayet edenler canlı, onları ihmal ve ihlal edenler ise ölüdürler. Christopher Dawson, *İlerleme ve Din*, çev.: Yusuf Kaplan-Aylin Doğan, (İstanbul: Açılım Kitap, 2003), s. 119-20.

⁹ Konfüçyüs, *Konuşmalar*, çev.: Murat Karlıdağ, (İstanbul: Say Yayınları, 2018), IV, V, VIII, XII.

¹⁰ Laozi, *Tao te ching*, çev.: Sonya Özbey, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), II, XXI, XXXVII, XLVIII.

¹¹ Taoizm'de Tao her tür tanımlamalardan, sınırlamalardan uzak, kelimelerle anlatılamayan ve dolayısıyla anlaşılabilen bir kavram olarak karşımıza çıkar (*Tao te ching* I, XXXII). Genelde “yol” olarak çevrilse de bu tanım pratik nedenlerden dolayı kullanılmıştır. O bütün nesnelere kendisine bağlı olduğu öz, her şeyin aslı, esası ve anasıdır. Tao yoktan yaratamaz, dolayısıyla Tanrı diye tasarlanmadığı gibi bir ruh da değildir ve Şamanik animistik evren anlayışından da tamamen farklıdır. Ancak bütün yaratıkların kaynağı, evrenin diriltici ilkesi, değişmeyen ilkedir. Bkz. Laozi, *Tao te ching*, I, XXV, XXXII vd.; Laozi, Bilinmeyen Öğretiler, çev. İsmail Taşpınar, (İstanbul: Kaknüs yayınları, 2014), VI vd.); Wong, *Taoism*, 23-4; *Chuang Tzu'nun Kitabı*, çev.: Levent Özşar, (Bursa: Biblos Kitabevi, 2017), 231, 233, 236; J. C. Cooper, *Erdemin Işığı (Taoçuluk)*, çev.: İsmet Zeki Eyuboğlu, (İstanbul: Say Yayınları, 1994), ss. 17-28.

*Tao te ching'*de *wu-wei*, genellikle *Tao*'nun yolunu takip eden erdemli ve bilge hükümdarın vasfı olarak yönetim ve liderlik rolleriyle ilişkili olarak tanımlanır.¹²

“İş”, “eylem” ya da “faaliyetin yokluğu” anlamlarına gelen¹³ ve genellikle “hiçbir şey yapmamak”, “eylemsizlik”, “şiddet içeren davranış yokluğu”, “zahmetsiz, çabasız, gayesiz eylem” veya “doğal davranış” şeklinde tercüme edilen *wu-wei* idealinin ilk izlerinin M.Ö XI-VI. yüz yıllar arasıyla tarihlendirilen *Shih-ching* (Şiirler Kitabı) gibi korunmuş eski Çin şiirinde görülebileceği ileri sürülmüştür. Ancak bu bir iddiadır, zira bu literatürdeki muhtelif fragmanlarda *wu-wei*, *Tao Te Ching'*deki gibi literal bir şekilde geçmez. Daha ziyade gayretsiz/zahmetsiz, amaçsız bir şekilde iş görme, işi olurlarına bırakma ve kendiliğindenlik/doğallık kabilinden, karizmatik bir önder ya da kahramana atfedilen hasletler kullanılmaktadır ve bunlar da *wu-wei*'in anlam alanına dahil edilmiştir. Konfüçyüsçü geleneğe de *wu-wei* ifadesi direkt olarak yer almaz. Ancak *Shih-ching'*de betimlenen bu ideal şahsiyet, Konfüçyüs'ün *Konuşmalar* (Lun yü)'ünde bireysel anlamda ritüel eylem ve ayinlere uyum veya bağlılıkla kendisini gösteren mükemmel kişiliğin yansıması, idari planda ise yöneticilerin takınıması gereken politik bir tavır olarak görülmüştür. Bu anlayış Konfüçyüs sonrası Meng Tzu (M.Ö. 372-289) ve Hsün Tzu (M.Ö. 310-220) tarafından da devam ettirilmiştir. *Wu-wei* kavramı literal olarak net bir şekilde *Tao Te Ching'*de geçer, ancak burada da *Tao*'nun prensibi ya da özelliği olarak tanımlanmasına rağmen onun kavramsal çerçevesi net bir şekilde ortaya konulmamış ve bu ideal duruma ulaşmak için hangi manevi/ruhani süreç ya da mantıksal yolların takip edileceği de açıklanmamıştır. *Tao Te Ching'*de *wu-wei* daha ziyade suyun nitelikleri¹⁴ ve özverili bir annenin davranışlarında görülen dişil hasletlere benzer anlatımlar¹⁵, anlaşılması ve gerçekleştirilmesi güç bir dizi imge ve ideallerin parçası olarak betimlenir.¹⁶ Dolayısıyla klasik dönem Çinli filozoflar da bu kavramın ne ifade ettiği noktasında ortak net bir tanım etrafında buluşamamışlardır.¹⁷

Tarih boyunca Çin din ve felsefesinin bir bileşeni olarak tanımlanmaya çalışılan *wu-wei* kavramı, Konfüçyüsçü ve Taocu geleneklerde olduğu gibi son yüzyıllarda da farklı siyaset, hukuk ve ekonomi teorilerine mesnet yapılmıştır. Örneğin Çinli bilim adamı ve tanınmış çevirmen Yan Fu (1854–1921), 1916 yılında Lao Tzu ve Chuang Tzu (M.Ö. 369-286?)'nin düşünceleri ile Fransız fizyokratlar François Quesnay (1694–1774) ve Jean Claude Marie Vincent de Gournay (1712–59)'nin ileri sürdüğü, ideal toplumun, insan yapımı yasaları dayatmayan, bunun yerine “doğanın gücünün” *laissez-faire et laissez-passer* (bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler) politikaları yoluyla sınırsız işlemlerine izin veren bir toplum olduğunu savundukları ekonomik doktrin arasında bağlantı kurmuştur.¹⁸ Birkaç yıl sonra

¹² Laozi, *Tao te ching*, XXX, LXV vd.

¹³ *Wu*, bir şeyin olmayışı, bulunmayışı, yokluk anlamlarına gelen bir olumsuzluk ön ekidir. *Wei* ise yapmak, etmek, eylemde bulunmak demektir. Bileşik bir terkip olarak genellikle “eylemsizlik”, “çabasızlık”, “kendiliğindenlik/doğallık” minvalinde karşılıklarla tanımlanan *wu-wei*, özel bir eylem türünü ve bu eylemin düzenli uygulamasına dayanan bir yaşam biçimini, kişinin kendisini en üst derecede bir uyum ya da etkinlikle buluşturmasının zahmetsiz bir yolunu ifade eder. Bunun nasıl başarılı olduğu ise bir sırdır. Zira *Tao Te Ching* ve diğer kadim Çin literatüründe bunun yol ve yöntemi açıklanmamıştır. Chad Hansen, *A Daoist Theory of Chinese Thought*, (New York: Oxford University Press, 2000), 213; Nathaniel Barrett, “Wu-wei and Flow: Comparative Reflections on Spirituality, Transcendence, and Skill in the Zhuangzi”, *Philosophy East and West* 61/4 (2011), 681.

¹⁴ Laozi, *Tao te ching*, XLIII, LXXVIII.

¹⁵ Laozi, *Tao te ching*, X, XXVIII.

¹⁶ *Tao Te Ching'*de *wu-wei* için kullanılan bu örnekler dışında en bilineni *Chuang Tzu'nun Kitabı*'nda geçen kasap Ding hikyesidir. Bu hikâyeye göre Ding *wu-wei*'in ne anlama geldiğini yaptığı işin mükemmelliği ile öğrenmiştir. Kendini *Tao*'ya adayın ve bunun salt beceriden başka bir şey olduğunu ifade eden kasap Ding, başlangıçta keseceği öküzü bir bütün olarak gördüğünü ama zamanla gözleriyle değil ruhuyla bakmayı öğrendiğini belirtmiştir. Bıçağını çok iyi kullanan Ding onu hiçbir şekilde eklem, kemik, bağ veya tendona sürtmemiş, böylece 19 yıl boyunca binlerce öküz kesmiş olmasına rağmen bıçağını hiç bilememiştir. *Chuang Tzu'nun Kitabı*, 38.

¹⁷ Laozi, *Tao te ching*, VI, VII, LXVIII vd; Edward Slingerland, “Effortless Action: The Chinese Spiritual Ideal of Wu-wei”, *Journal of the American Academy of Religion*, 68/2 (2010): 303; Russell Kirkland, *Taoism: The Enduring Tradition*, (New York: Routledge, 2005), 59; Xiaogan, “Wuwei (Non-action): From Laozi to Huainanzi”, 41.

¹⁸ Tang Renwu, “A Comparison between Confucian and Daoist economic philosophies in the pre-Qin era”, *The History of Ancient Chinese Economic Thought*, ed. Cheng Lin, Terry Peach, Wang Fang (New York: Routledge, 2014), 138.

1919'da filozof Hu Shi (1891–1962) Lao Tzu'daki *wu-wei* fikrini, *Tao Te Ching'*den örnekle¹⁹ Herbert Spencer (1820–1903)'ın "en güçlü olanın hayatta kalması" şeklinde formüle edilen "Doğa Yasası" kavramıyla karşılaştırmıştır.²⁰ Günümüzde ise *wu-wei* kavramına yüklenen mota-mot, ilk ve en basit karşılık ile bu karşılık veya çeviriden üretilen yorumlarla yelpaze daha da genişlemiş ve -popüler yoga uygulamalarına benzer dinden bağımsız bir tür maneviyat arayışı olarak- daha huzurlu bir yaşam standardından farklı alanlardaki kariyer hedeflemelerine, liderlik rollerinden finansal enstrümanların yönetimine kadar çok farklı alanlarda kullanılır olmuştur. Bu muhtelif yorum ve yaklaşımlar bir yana *wu-wei* Dinler Tarihi çalışmalarında Çin din ve düşünce geleneğinin önemli bir prensibi olarak tanıtılmakta ve özellikle Taoizm ve Lao Tzu ile ilişkilendirilmektedir. Bu durum konunun din ve düşünce tarihi açısından ele alınmasını gerekli kılmaktadır ki bu çalışma, kastettiği anlam noktasında mutabakat bulunmayan *wu-wei*'in kavramsal ve tarihsel incelemesine bir giriş mesabesinde, daha ziyade *wu-wei* kavramının tasviri bir çalışması niteliğindedir.

2. Çin Klasiklerinde Wu-wei

Wu-wei kavramı ve bu kavramın kastettiği anlam öncelikle Lao Tzu ve Konfüçyüs öncesi dönemlere ait en eski Çin klasikleri²¹ olan *I-ching* (Değişiklikler Kitabı), *Shu-ching* (Tarihler Kitabı) ve *Ch'un-ch'iu* (İlkbahar ve Sonbahar Yıllıkları) gibi eserlerde aranmıştır. Bu literatürden sadece *Shih-ching* (Şiirler Kitabı)'de literal olarak geçmesi de nispeten Taocu anlamda *wu-wei*'e yüklenen idealin izlerinin olduğu ileri sürülmüştür.²² Ancak *Tao Te Ching'*de *wu-wei* prensibini açıklamak için kullanılan en önemli metafor sudur. Suyun sakinliği, dinginliği, esnekliği, yumuşaklığı ve karşısına çıkan engellerle bir çatışma ve rekabete girişmeden, karşı koymadan en sert kayalara bile nüfuz ederek yolunu bulması *wu-wei* halinin betimlenmesi için kullanılır.²³ Bu bağlamda en eski kehanet kitabı konumundaki *I-ching'*e yapılan yorumlarda da suyun sakinliği, önündeki engel ve çukurları doldura doldura sabırla yürümesi örnekleri verilir.²⁴ Ancak hali hazırda anlaşılması zor metinleri ihtiva eden *I-ching'*den -aynı zorluk derecesine sahip ve kavramsal çerçevesi tam çizilemeyen- *wu-wei* ilkesine doğrudan gönderme yapmak kolay değildir.

Çin düşünce geleneğinde *wu-wei* kavramının kökenleri ve muhtelif düşünürlerin bu kavrama dair yorum ve çıkarımları konusunda münhasır bir çalışma yapan Edward Slingerland²⁵ *Şiirler Kitabı'*nda bu kavrama işaret ettiğini düşündüğü bölümleri tespit etmeye çalışmıştır. Slingerland 106, 166, 214, 241 ve 304. şiirlerden örneklerle *wu-wei*'in kavramsal çerçevesini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu bölümlerde tanımlanan ve bir kahramana atfedilen epik *wu-wei* ideali, evrenle mükemmel bir uyum içerisinde, çabasız, zahmetsiz ve kendiliğinden doğal eylemde bulunan, aynı zamanda yerli yerinde, amaca matuf ve istenen neticeyi veren ve bu sayede insanların beğenisini kazanan kişi, bu kişinin fiziksel hal ve hareketlerindeki mükemmellik teması şeklinde kendisini göstermiştir. Konfüçyüs ve Lao Tzu öncesi dönemde aristokrat beyefendi veya genç soylu kişi (chün-tzu)²⁶ *Şiirler Kitabı'*nda kendisinin artık doğal

¹⁹ Cesur davranmak ölümlü, çekingen davranma hayatta sonuçlanır. Bunların biri faydalı, diğeri zararlıdır. Kim anlayabilir ki Göğün hoşlanmadığı şeylerin sebebini? Göğün Yol'u: rekabet etmeden üstün gelmek, konuşmadan cevap vermek, çağırılmadan ayağına getirmek, dinleniyor gibi görünüp, ustaca plan yapmaktır. Laozi, *Tao te ching*, LXXIII.

²⁰ Mark Csikszentmihalyi, "Thematic Analyses of the Laozi", *Dao Companion to Daoist Philosophy* içinde, Ed.: Xiaogan Liu, (Dordrecht, Springer, 2015), 57.

²¹ Aslında temel "altı sanat"ı ifade eden ancak genellikle *altı klasik* şeklinde tercüme edilen bu eserler *I-Ching* (Değişimler Kitabı), *Shih-Ching* (Şiirler Kitabı), *Shu-Ching* (Tarihler Kitabı), *Li-Ching* (Ritüeller/Ayinler Kitabı), *Yüeh-Ching* (Müzik Kitabı), *Ch'un Ch'iu* (İlkbahar ve Sonbahar Yıllıkları)'dur. Her ne kadar Konfüçyüs bu kitapların bazılarının yazarı, bazılarının yorumlayıcısı, editörü vs. olduğu ileri sürülse de bu klasikler Konfüçyüs öncesi dönemlerin kültürel mirasını teşkil eden eserlerdir. Bkz. Fung Yu-Lan, *Çin Felsefesi Tarihi*, 52-3.

²² Herrlee Glessner Creel, *What is Taoism? And Other Studies in Chinese Cultural History*, (Chicago: The University of Chicago Press, 1970), 56-7.

²³ Laozi, *Tao te ching*, LXXVIII.

²⁴ *I Ching* (Almancaya çeviren Richard Wilhelm) Türkçe çevirisi için *I Ching ya da Değişimler Kitabı*, çev.: Levent Özşar, (Bursa: Biblos Yayınevi, 2010), 68, 180, 181, 318.

²⁵ Edward Slingerland, *Effortless Action: Wu-wei As Conceptual Metaphor and Spiritual Ideal in Early China*, (New York: Oxford University Press, 2003).

²⁶ *Chün-tzu* ifadesi Konfüçyüs öncesi dönemlerde de bir efendi veya prens gibi yüksek düzeyde asalete sahip genç bir adamı ifade etmekteydi. Başlangıçta sosyo-ekonomik bir tandansa sahip olan *Chün-tzu* terimi Konfüçyüs tarafından *jen* (ren) terimiyle

bir parçası ve karakteristiği haline getirdiği etkili (verimli ve yerli yerinde) ve hedefi gerçekleştirmeye yönelik üstün yeteneğiyle zahmetsizce toplumsal erdemleri bünyesinde barındıran kişi olarak tanımlanmıştır.²⁷

Örneğin *Şiirler Kitabı*'nda yukarıda bahsedilen kısımlar incelendiğinde 214. şiirde karizmatik bir asilzadenin tutum ve davranışlarına yapılan övgü söz konusudur:

...Asilzade işi gereğince yerine getirir...çünkü onun nasıl yapılacağını bilir ve onu tüm hal ve hareketinde belli eder.²⁸

Burada zarafet ile ustalığı, bir işi başarmak için gösterilen kendiliğinden ya da doğal ve amaca uygun davranış dile getirilmektedir. Benzer şekilde mükemmel ustalığın ve duruma "uygun" ya da "yakışan" (yi) eylemin yerine getirildiği, durumun gerekliliklerine zahmetsizce uyumun tanımlandığı bir başka şiirde (106. şiir) asil bir okçu portresi üzerinden *wu-wei*'e atf yapılır:

Bak! Ne kadar muhteşem, ne kadar haşmetli ve boylu poslu o... Kıvrak bir şekilde koşar, heybetli bir şekilde hareket eder; ok attığı zaman çok maharetlidir... Tutum ve davranışları mükemmeldir. Bütün gün hedefe ok atar ve asla hedefi iskalamaz... Kargaşayı önlemek amacıyla attığı dört okun her biri birbiri ardına hedefi bulur. Bu şekilde düzensizliğe karşı koyar.

Slingerland'a göre bu dizelerde geçen "hedefi (zheng) iskalamadan" gün boyunca ok atabilme fikri belirli mecazi, ahlaki tonlara gönderme yapmaktadır. *Zheng*, bir hedefin tam ortası anlamı yanında ahlaki anlamda "uygun" ya da "dürüst" anlamlarına da gelir. Bununla birlikte *Şiirler Kitabı*'ndaki *wu-wei* efendisi ya da soylu kişi öncelikle, aristokrat, yakışıklı ve fiziksel olarak güçlü kuvvetli bir savaşçı olarak tasvir edilmiştir. 241. şiirde ise manevi/ahlaki *wu-wei* ideali daha açık bir şekilde eskinin erdemli, bilge hükümdarı Kral Wen (MÖ 1120-1108)'in şahsında ortaya konmuştur. Oldukça karizmatik bir erdeme (te) sahip olan Kral Wen, onun gurur ve kibirle kirlenmesine izin vermemiş, hatta hiç oralı olmamış ve onu başkalarının önünde sergilememiştir. Yapmacıksız, tamamen doğal bir şekilde sahip olduğu bu erdem/fazilet ve meziyetinin tadını çıkarmıştır. Böyle olunca da Yüce Tanrıdan gelen prensiplere kendiliğinden ve tam bir uyum sağlayabilmiştir. Benzer şekilde Kral Shang (MÖ 1105-1046)'ın tarz-ı siyasetinin betimlendiği; "...O Göğün lütfunu kazandı; zorlayıcı değildi, baskı yapmıyordu ne sert ne de uysaldı, idaresini sakın bir şekilde genişletti, bütün takdisleri şahsında topladı..."²⁹ şeklinde geçen ifadeler Çin klasiklerindeki *wu-wei* idealinin olası izleri olarak görülmüştür.³⁰

Öte yandan Herrlee G. Creel de, sonraki dönemlerde *wu-wei*'e yüklenen "eylemsizlik" anlamına benzer ya da ona işaret olarak yorumlanabilecek *Şiirler Kitabı*'ndaki iki şiirden alıntı yapmıştır. Aşk acısı çeken ve içinde bulunduğu bu durumu dizelere döken birisinin anlatıldığı ilk şiirde (145. Şiir) *wu-wei* ifadesi bir kez geçmektedir. Bu dizelerdeki edebi bağlam içerisinde *wu-wei* J. Legge, A. Waley ve B. Karlgren gibi Sinologlarca "...hiçbir şey yapmam/yapmam; ne yapmam gerektiğini bilmem" şeklinde farklı ama birbirine yakın bir anlamda çevrilmiştir. Ancak Creel'e göre bu dizelerdeki *wu-wei* daha sonraları kazanacağı anlama çok az karşılık gelmektedir. Yine aceleci bir sülün ağa düşerken yavaş ve temkinli hareket eden bir tavşandan söz ederek başlayan 70. şiirin içerisindeki "...hayatımın ilk devresinde hiç eylemde bulunmamıştım. [Oysa] hayatımın sonraki devresinde yüzlerce kederle yüzleştim" dizesinde herhangi bir eylemde bulunmama, hareket etmeme, yapmama anlamında *wu-wei* terkibi kullanılmış ve buradaki hareketsizlik/sükûnet kişiyi başına gelen kaza ve belalardan uzak tutabilecek tercihe şayan bir yol olarak gösterilmiştir.³¹

birlikte -aralarında net bir ayrım yapmadan- etik mükemmelliğin müşahhas bir örneği şeklinde kullanılmıştır. Bkz. Gang Xu, "Defining Junzi and Ren: Confucius as the Father of Professionalism" *Archives of Boston Society of Confucius* 1/1 (2019), 3.

²⁷ Edward Slingerland, *Effortless Action*, 39; Slingerland, "Effortless Action: The Chinese Spiritual Ideal of Wu-wei", 300-1.

²⁸ Çeviriler Bernhard Karlgren'in *The Book of Odes* (The Museum of Far Eastern Antiquities, Stockholm 1974) kitabından tarafımda yapılmıştır.

²⁹ Karlgren, Bernhard, *The Book of Odes*, (304) 265.

³⁰ Slingerland, "Effortless Action: The Chinese Spiritual Ideal of Wu-wei", 301-2; Slingerland, *Effortless Action: Wu-wei as a Conceptual Metaphor and Spiritual Ideal in Early China*, 40-1.

³¹ Creel, *What is taoism*, 57.

Lao Tzu ve Konfüçyüs öncesi dönemlerle tarihlenen *Şiirler Kitabı*'nda *wu-wei* tanımlaması genellikle genç soylu kişi şahsında kendisini ortaya koymuştur. Burada idealize edilen durum ise kişinin, zarafet, doğallık, kendiliğindenlik, etkin ve yerinde davranış formlarıyla hedeflenen başarıyı yakalamasıdır. Bu başarı da zorlama tedbirlere başvurmaksızın, amaçsız ve gayretsiz bir şekilde tamamen Tanrı vergisi meziyet ve erdemlere sahip olmasından kaynaklı olarak meydana gelmektedir. Creel'in ele aldığı, yani hayatının ilk döneminde sükûnet içerisinde, olaylara, gelişmelere herhangi bir tepki göstermeyen, akışına bırakan birisinin, sonraki dönemde böyle yapmayarak başına gelmeyen kalmadığının anlatıldığı (70. Şiir) bölümde en azından sonraki dönemlerde tanımlanan *wu-wei* idealinin izleri görülebilir.

3. Konfüçyüsçü Düşüncede Wu-wei

Antik Çin şiirinde olduğu gibi Konfüçyüs'ün *Konuşmalar*'ında da *wu-wei* ifadesinin doğrudan telaffuzuna rastlanmaz. Ancak *Tao Te Ching*'deki *wu-wei* veya buna benzer adı konulmamış bir ilkenin *Şiirler Kitabı*'nda olduğu gibi Konfüçyüsçü gelenekte de yer aldığı ileri sürülmüştür. Buna göre Konfüçyüs *wu-wei* kavramını hükümdarın hüküm sürmesi ancak yönetmemesi gerektiği fikrini belirtmek için kullanmıştır.³² *Konuşmalar* 15:4'te geçen pasajda³³ hükümdar Shun nezdinde Taoist *wu-wei* düşüncesi en üst düzeyde ortaya konulmuştur. Burada Taocu söyleme hâkim olan *wu-wei* idealinin; önceden planlanmayan, gayri ihtiyari (doğal), kasıtlı olmayan eylem veya davranış anlamında ortaya konulduğu görülür. Hatta bu derece Taoist tasavvura sahip bu pasajın *Konuşmalar*'a sonradan eklendiğini iddia edenler de olmuştur.³⁴ Bu idari (yönetmel) plandaki *wu-wei* (içeren) tasarımı, sadece Konfüçyüs tarafından değil aynı zamanda hukukçu Shen Pu-hai (M.Ö. 400-337)'nin siyaset felsefesinin de temel bir bileşenidir. Shen Pu-hai "Tao"yu devlet yönetim-işleyiş yöntemleri için genel bir terim olarak algıladığı gibi *wu-wei* de bir devlet yöneticisinin ellerini hükümet işlerinden uzak tutması gerektiği yönünde bir nasihat olarak kullanmıştır.³⁵ Aynı şekilde yasacı ekolün önde gelen temsilcilerinden Han Fei (M.Ö. 280-236) de hükümdarın Tao'yu taklit etmesini ve onun her konuda düzenleme getirme hususunda çok aktif ve çok müdahil olmaması gerektiğini belirtmiştir. Prensi, devlet idaresi ve *wu-wei* arasında yakın bir ilişki olduğu konusunda uyarılmış ve Tao'ya uygun bir şekilde davranmadığında bir prensin etrafını çepeçevre kuşatan ölümcül tehlikelere işaret etmiştir.³⁶

Slingerland'a göre yönetmel alan dışında ise Konfüçyüs'ün ideal portresi *-Şiirler Kitabı*'nda tanımlanan yetenekli okçu ya da savaş arabacısını andırır vaziyette- uzun ritüel eylemlerden bahsettiği bölümlerde kendini göstermektedir. Buna göre Konfüçyüs'ün bedensel ritüel ustalık tanımı mükemmel ve pürüzsüz bir mahiyettedir:

Prens onu, bir konuşunu karşılamak için görevlendirdiğinde yüzünün rengi değişir ve ayakları titrer. Yanında bulunan öteki memurlara eğilir, sağ ve sol kolunu, elini kıpırdatır. Ama, giysisinin önü ve arkası çok düzgündür. Kanatlanmış gibi kollarıyla hızla öne doğru atılır... (Konuşmalar 10:3).

Konfüçyüs ayrıca "hedefi asla şaşırılmaz" ifadesiyle, (ideal kişinin) beden dili; hal-hareket, anlatım ve konuşmasının her ayrıntısını, ritüel geleneksel normlarla mükemmel ve hiç zorlanmadan uyumlu hale getirmesi olarak tasvir etmiştir:

³² Creel, *What is taoism*, 58, 78.

³³ Üstat, "Özellikle çaba harcamadan ülkede düzeni sağlayan tek hükümdar Shun idi. O ne yaptı? Ağırbaşlı ve saygılı bir şekilde hükümdarlık koltuğuna oturmadan başka bir şey yapmadı" dedi. (Konuşmalar 15:4); İlahi bir bilgelige (sheng) sahip olan hükümdar Shun sadece beş görevli memur ile her yerde düzeni tesis etmiştir. Arthur Waley *Konuşmalar*'daki bu pasajdan Shun'un görkemli bir vaziyette oturma dışında başka hiçbir şey yapmadığı, onun *wu-wei* ilkesine göre bir yönetim tarzı benimsediğini ifade etmiştir. Waley bu durumu Afrika gibi yerlerde görülen süper güçlerle donanmış ve bu yolla her yerde düzeni sağlayan Tanrısal krallara benzetmiştir. Bu bilge hükümdarın sadece *wu-wei* ilkesini uygulamasıyla, sahip olduğu Tanrısal cevher halkına doğurganlık, toprağına da bereket bahşetmektedir. *The Analects of Confucius*, Translated and Annotated by Arthur Waley, (London: George Allen & Unwin Ltd, 1938), 18.

³⁴ Benjamin I. Schwartz, *The world of thought in ancient China*, (Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 1985), 188.

³⁵ Kirkland, *Taoism*, 27, 233.

³⁶ David S. Noss-Blake R. Grangaard, *A History of the World's Religions*, (New York: Routledge, 2018), 315.

Sarayda, ast rütbeli memurlarla sakin ve içten, üst rütbelilerle açık ama saygılı konuşurdu. Hükümdarın huzurunda saygıyla karışık bir korkuya kapılsa da soğukkanlılığını yitirmezdi. (Konuşmalar 10:2)

Ayinlerde bir beyefendinin karşılaşılabileceği sayısız durumu kapsayan özel maddeler yoktur. Bu beklenmedik durumları karşılamak için gerekli olan şey, herhangi bir durumda ritüel olarak doğru olana, değişen koşullara anında uyum sağlayacak kadar esnek bir dizi eğilimle birleştirilen güçlü bir duyarlılıktır. Konfüçyüsçü düşüncede asil okçu örneğindeki gibi mükemmel ritüel ustalık sürekli gayret veya mücadeleyi içermez, aksine onun terbiye edilmiş eğiliminden kendiliğinden ortaya çıkar. Konfüçyüs bu durumu kendi hayatından verdiği kesitle örneklendirir. Buna göre Konfüçyüs ancak yetmiş yaşında mükemmel hale gelerek ritüel ustalığın kendiliğindenliğini ve doğallığını ortaya koymuş (Konuşmalar 2:4), bir iç muhasebeye girişmeden ya da herhangi bir çaba ortaya koymadan kendi doğal eğilimlerine bağlı kalarak geleneksel normlara mükemmel bir uyum sağlayabilmiştir. Yukarıda geçen "soylu/efendi" ideali, *Şiirler Kitabı*'nda çok belirgin olan aristokrat savaşıçından oldukça farklı bir ahlaki değere dönüşmüştür.³⁷

Konfüçyüs'ün mükemmel becerisi, dövüş sanatlarından ziyade özellikle etik üzerine odaklanmıştır ve bu noktada temsil ettiği yeni ideal, *Şiirler Kitabı*'nda geçen iki tür *wu-wei* örneğinin, yani asil savaşıçı ve Tanrı tarafından seçilen erdemli hükümdarın bir kombinasyonu olarak kendisini gösterir. Slingerland'a göre bu durum yeni bir aristokrat türünü; savaştan ziyade erdem konusunda marifetli bir kişiliği ortaya koymaktadır. Konfüçyüsçü tasarımdaki bu ideal kişilik hem asil savaşıçı gibi eylemleri değişen durumların gerekleriyle mükemmel bir uyum içindedir; hem bilge bir hükümdar gibi ahlaki erdemi tamamen kendiliğinden ve doğal bir şekilde kendisine mal edebilir. Çin klasiklerinde kaynağını bulduğu ileri sürülen ve Konfüçyüs tarafından yeni bir tarzda ortaya konan bu kusursuz, doğal *wu-wei* ideali, Konfüçyüs sonrası dönemde Meng-tzu (Mengzi) (M.Ö. 372-289) hem de Hsün-tzu (Xunzi) (M.Ö. 314-217) tarafından miras alınmıştır. Örneğin Meng-tzu, "ritüel adetlerle mükemmel bir şekilde uyuşan her yerde sergilenen hal-hareket ve yüz ifadesi"ni erdemin (te) en mükemmel hali olarak tanımlamaktadır. Bu mükemmel ustalık çabayla zorlanmaz veya sürdürülmez. Bu erdemin ahenkli ustalığı ve onun somutlaşmış hali, kişinin tavrında ve fiziksel görünümünde kendini gösterir. Efendinin zihnine kök salıp yerleşen Konfüçyüsçü erdemler onun karakterine öylesine nüfuz eder ki hal, hareket ve tavırlarıyla kendilerini gösterir, yüzünde açık bir şekilde belli eder ve kelimelere gereksinim duymadan vücudunun her hareketiyle onları yansıtır.³⁸

4. Taoizm'de Wu-wei ve Konfüçyüsçü Muhalefet

Wu-wei kavramı genellikle Lao Tzu ve *Tao Te Ching* ile ilişkilendirilir ve Konfüçyüsçü anlayıştan belirgin bir farklılık içerir. Taoist *wu-wei* anlayışı Konfüçyüsçü toplumsal maddi/manevi toplumsal inşa anlayışına muhalefet şeklinde kendisini gösterirken³⁹ aynı zamanda Taoist tarzı bir hükümet ve liderlikle ilişkilendirilir. Bu bağlamda *wu-wei*, müesses düzenin yönetim biçimi, örgütsel yapıları, hedefleri ve daha geniş anlamda insan hayatına bakışına atıfla tanımlanmakta ve anlamlandırılmaktadır.⁴⁰ *Tao Te Ching*'de *wu-wei* kavramı on farklı bölümde on iki defa geçer ve barış içerisinde yaşayan uyumlu bir toplum özlemini yansıtır.

Eğer dünyada tabu ve yasak çoksa, insanlar asileşir. Eğer halkın keskin silahları varsa, devlette ve ailelerde kargaşa artar. Eğer halk fazla bilgili olursa, tuhafıklar ortaya çıkar. Eğer kanunlar fazla telaffuz edilirse, hırsız ve haydutlar artar. İşte bu yüzden ermiş kişi der ki: Ben eyleme geçmem ve halk kendiliğinden değişir. Ben durgunluğa severim ve halk kendiliğinden doğru yolu bulur. Ben iş güc

³⁷ Slingerland, "Effortless Action: The Chinese Spiritual Ideal of Wu-wei", 303.

³⁸ Slingerland, "Effortless Action: The Chinese Spiritual Ideal of Wu-wei", 303 vd.

³⁹ Taocuların ahlaki ideali sükûnet ve maneviyata yöneliktir. Taocular Konfüçyüsçülerin geleneksel öğretilerini "eskilerin tortuları ve artıkları" olarak hor görmüşlerdir. Gerçek bilgi gelenekte veya bir fikirden diğerine atlayan muhakemede değil gerçeği doğrudan sezgi yoluyla idrak etmeye izin veren mistik, deruni tefekkürde bulunabilir. Bilge kişi devlette veya beşeri/dünyevi ilişkilerle ilgili işlerde rol almaz, çöllere ve dağlara çekilerek buralarda hissedilen Tao ile irtibata geçip bir münzevi olarak kendi deruni dünyasında yaşar. Dawson, *İlerleme ve Din*, 130.

⁴⁰ Karyn L. Lai, *An Introduction to Chinese Philosophy*, (New York: Cambridge University Press, 2008), s. 99.

peşinde koşmam ve halk kendiliğinden başarılı olur. Ben arzudan yoksun kalırım ve halk kendiliğinden sadeliğe yönelir.⁴¹

Burada insanların ortaya koydukları iki farklı tutum ele alınmış ve bunlar arasındaki zıtlıklar vurgulanmıştır. Bir taraf *you-wei*, yani yasaklar koyma, yasalar ve emirler bildirme, keskin silahlar yapma, kurnazlık ve beceri öğrenme, hedeflerin peşinden koşma ve arzuları tatmin etme gibi eylemlerde bulunma vardır. Bunların hepsi yoksulluğa, huzursuzluğa, ahlaksızlığa, hırsızlık ve soygunculuğa yol açacaktır. Diğer tarafta ise *wu-wei*, yani herhangi bir eylem ve aksiyonda bulunmama, sükûnet ve sakinliği isteme, hiçbir şeyi arzu etmeme söz konusudur. Bunların tümü ise doğal dönüşüme, doğruluğa, başarıya ve sadeliğe götürecektir. Lao Tzu'nun burada ortaya konan anlayışına göre yöneticiler ne kadar çok yasa koyarsa toplumsal hayat o derece yozlaşacak, yöneticiler bundan ne derece imtina ederse de toplum daha huzurlu bir hal alacaktır.⁴²

İlk Taoist düşünürlerin elinde *wu-wei*, polemik unsuru bir silah haline gelmiştir. Lao Tzu ve Chuang Tzu'ya göre Konfüçyüsçü tasarımın *wu-wei* ile hiçbir ilgisi yoktur. Onların haddinden fazla uygulamalar kümesi bunları uygulayan kişiyi bozar ve bu zorlama davranışlar sığ iki yüzlülükten başka bir şey değildir. Bu durum Lao Tzu'nun şu sözünde kendisini gösterir:

En yüce erdem ne eyleme kalkışır ne de bunu tasarlar. En yüce insancılık eylemde bulunur, ama bunu tasarlamaz. En yüce doğruluk eylemde bulunur ve bunu tasarlar. En yüce usul ve adet eylemde bulunur, ama karşılık beklemez. Bu suretle kollar sıvanır ve en sonunda zora başvurulur. İşte bunun içindir ki: Yol kaybolduğu vakit "erdem" doğar. "Erdem" kaybolduğu zaman "insancılık" doğar. "İnsancılık" kaybolduğu zaman "doğruluk" doğar. "Doğruluk" kaybolduğu zaman "usul ve adet" doğar. Usul ve adet, sadakat ve güvenirliliğin seyreltilmiş halidir ve kargaşanın başlangıcıdır.⁴³

Yukarıda dile getirilen düşüncelerden de anlaşılacağı üzere gerçek karizmatik erdem ya da manevi (içsel) *kuwve* kendisini aşikare bir şekilde göstermez ya da belli etmez, kendiliğinden, doğal bir şekilde vücuda gelir. Dolayısıyla erdem olarak görülen şey aslında boş bir sahtekarlıktan, riyakarlıktan başka bir şey değildir. Konfüçyüsçüleri hedef alan bir iğneleme olan yukarıdaki satırlarda düşüş sürecindeki eylemin iması (yiwei), o eylemi yapmaktan (wei) daha kötü gösterilmektedir. Lao Tzu'ya göre Konfüçyüsçü ahlak ve değer anlayışının yükselişi geçmişten gelen kadim orijinal saflığı mahvetmiş ve *wu-wei*'den esaslı bir düşüşe sebebiyet vermiştir. İnsanlar bir kez bir şeye değer vermeye başladıklarında, o nesnenin peşinden gitmek için motive olurlar ve bu durum düzensizliğin başlangıcı anlamına gelir. Burada bir yozlaşma sürecine atıf yapılmaktadır ve Konfüçyüsçü ritüel uygulamalar ve idealize edilen Konfüçyüsçü prensiplerin önünde sonunda ceza usullerini de gerektireceği ifade edilmektedir. Buna göre Lao Tzu düşüncesinde *wu-wei* prensibi iki farklı ancak tamamlayıcı bileşeni ihtiva etmektedir ki ilki, bilişsel bileşen olup "önem atfetme"den bağımsız olmayı, yani geleneksel bilgi ve değerleri reddederek bunun yerine kahir çoğunluğun "cehalet/görgüsüzlük" olarak sayabileceği ama aslında daha yüksek bir bilgi türünü temsil eden ilkeye bağlanmaktır.⁴⁴ İkincisi ise davranışsal bileşen olup geleneksel anlamda eylemden kaçınmaktan veya daha doğru bir ifadeyle geleneksel eylem anlayışlarının yadsınıp reddedilmesinden oluşmaktadır. Buna göre *you-wei*'in amacı sadece *wu-wei*'in yerine getirilmesiyle gerçekleşecektir.⁴⁵

Bir şeyi daraltmak istiyorsan, önce onu genişletmelisin. Bir şeyi zayıflatmak istiyorsan, önce onu güçlendirmelisin. Bir şeyden ayrılmak istiyorsan, önce onunla birleşmelisin. Bir şeyi almak istiyorsan, önce onu vermелisin. (...) Zayıf ve yumuşak olan güçlü ve sert olanı alt eder. (...)

Yapmadan yap, iş görmeden işleri gör, tadı olmayanı tat. Küçüğü büyük, azı çok say. Düşmanlığa Erdem'le karşılık ver.⁴⁶

⁴¹ Laozi, *Tao te ching*, LVII.

⁴² Xiaogan, "Wuwei (Non-action): From Laozi to Huainanzi", 42-3; ayrıca bkz. Aydın, *Klasik Çin Düşüncesine Giriş*, ss.97 vd.

⁴³ Laozi, *Tao te ching*, XXXVIII.

⁴⁴ *Wu-wei*'i kavrayıp takip etmek bütün isimlerden, ayrımlardan, arzulardan ve bunlara dayalı herhangi kasıtlı bir eylemden vazgeçmektir. *Wu-wei* ve "bilgiyi terk etme" birbiriyle bağlantılı iki slogandır. Bkz. Chad Hansen, *A Daoist Theory of Chinese Thought: A Philosophical Interpretation*, (New York: Oxford University Press, 1992), 214.

⁴⁵ Slingerland, "Effortless Action: The Chinese Spiritual Ideal of *Wu-wei*", 306-6.

⁴⁶ Laozi, *Tao te ching*, LXIII.

Dolayısıyla Lao Tzu'nun amacı, bir tür olumsuzlama yoluyla Konfüçyüs'ün başlattığı inandığı gerileme sürecini, yolu gizleyen birikmiş uygulama ve öğrenme katmanlarını sıyrarak tersine çevirmek ve böylece insanların bir kez daha *wu-wei* mükemmelliğini fark etmelerine izin vermektir. Bu, açık ve bilinçli bir şekilde ve değerleri tasdik etmekten kaçınması ve kişinin nihai hedefine ulaşabilmesi için "hiçbir şey yapmaması" ile mümkündür. "Hiçbir şey yapmama" ilkesine göre bir insan eylemlerini sadece zorunlu ve doğal olanla sınırlamalıdır. Bu "zorunluluk" belirli bir amaca yönelik zorunluluk olup asla abartmama anlamına gelir. "Doğal" olan ise bir kimsenin ihtiyari bir çaba olmaksızın erdem (te)'i takip etmesi anlamına gelir ve bunu yaparken de o kimsenin rehber olarak basitliği alması gerekir.⁴⁷

O, kapıdan dışarı çıkmadan dünyayı anlar. Pencereden dışarı bakmadan Gögün Yolu'nu bilir. Ne kadar uzaklara gidersen bilgin de o kadar azalır. Bu yüzden ermiş kişi: Gitmez, ama bilir. Görmez, ama adlandırır. Eyleme geçmez, ama sonuçlandırır.⁴⁸

Yine de bu ideal ruhsal durumu ancak tüm geleneksel değerlerin ve eylem kavramlarının tamamen reddedilmesi ve olumsuzlanmasıyla elde edilebilir olarak görmekte oldukça radikaldir. Lao Tzu, *wu-wei*'i kelimenin tam anlamıyla "eylemsizlik" veya "yapmama" anlamında kullanır ve içinde yaşadığı, çürümüş dünyanın gidişatına muhalefetini abartmak adına "eylemsizlik" (*wushi*), "arzusuzluk" (*wuyu*) ve "ilgisizlik" (*wuyiwei*) gibi diğer olumsuz kavram veya ilkelerle uyum içinde kullanır.⁴⁹

Wu-wei ile alakalı olarak ele alınması gereken bir diğer kavram ise "doğallık/kendiliğindenlik" şeklinde tercüme edilebilecek *tzu-jan* (ziran) kavramıdır. Bunların her ikisi de erdem (te)'in özelliklerinden olup genellikle Lao Tzu'yu anlamının anahtarları olarak görülür. Tao ve *te* anlam olarak birbirine oldukça yakındır, ancak ilki evrensel belirsiz bir düzeni, ikincisi ise bir insanın belirli eylemleri gerçekleştirmesini sağlayan bir erdem veya güçtür. Bunlar birbirleriyle genellikle bağlantılıdır. Zira doğallık, bilge kişinin işlerin Tao ile tutarlı bir şekilde yürümesi için nasıl davrandığını açıklarken, yapaylık, bu tür bir sonuca müdahale eden eylemleri karakterize etmektedir. Kişinin eylemden kaçınma yeteneği, insanların kendilerini dönüştürmesine imkân tanır.⁵⁰ Bu strateji, dışsal şeylere müdahale edilmeden "kendini doğallık üzerine modellemek" şeklindedir. Konfüçyüs geleneğinde bu sistemler ritüelistik ve yönetsel, Lao Tzu için ise doğaldır.⁵¹ Te'nin insan davranışlarına yansımaları *wu-wei* şeklindedir ve bunu yapabilen kişi ise edimsiz ve eylemsizdir, yani doğa kanunlarına aykırı davranışlarda bulunmadan, eylemlerini gerekli olan ve doğal olan ile kayıtlar. Gerekli olan, kişinin aşırıya kaçmadan eylemlerini gerçekleştirecek olmasıdır. Doğal olan ise kişinin fazladan hiçbir çaba sarf etmeden kendi doğal te'sini takip etmesidir. Lao Tzu'ya göre bu, kişinin sadece zaruri ihtiyaçları doğrultusundan bazı eylemleri gerçekleştirmesi ve bu eylemleri gerçekleştirirken sadece kendi özünü takip etmesi ya da ondan ilham alması, yani basit bir yaşam sürüp doğa ile bütünleşmesi, bencillığe karşı durması, kişinin kendisine sadeliği, tevazuu ilke edinerek bir yaşam sürmesi demektir. İşte ancak böylesi bir kimse eylemsiz/edimsiz (*wu-wei*) olarak tanımlanabilir ve Tao'yu takip edip ona uygun bir yaşam sürebilir.⁵²

Tao Te Ching genellikle uysallık, alçakgönüllülük, bayağılık ya da sıradanlıktan dem vuran bir dizi metafor sıralamış ve çirkinlik, kadınlık, ağır başlılık, sakinlik, zayıflık, cehalet gibi özelliklerin genelde sahip olunan ya da olunması istenen değerlere üstünlüğünü öne sürerek tercih ettiğini belirtmiştir.⁵³ Ancak Karyn Lai'ye göre bu özelliklerin nasıl uygulanacağına dair ortada pek çok soru işareti de vardır.

⁴⁷ Fung Yu-Lan, *Çin Felsefesi Tarihi*, 135-6.

⁴⁸ Laozi, *Tao te ching*, XLVII.

⁴⁹ Slingerland, "Effortless Action: The Chinese Spiritual Ideal of Wu-wei", 307.

⁵⁰ Laozi, *Tao te ching*, LVII.

⁵¹ Csikszentmihalyi, "Thematic Analyses of the Laozi", 53.

⁵² Erden Miray Yazgan Yalkın, *Antikçağ Çin Felsefesi ve Mantık Çalışmaları*, (İstanbul: Demavend Yayınları, 2017), 36-7; Kadim Çin geleneğindeki *wu-wei* ilkesi aynı zamanda Helenistik Stoa felsefesindeki kavramlarla da karşılaştırılmıştır. Buna göre Stoa felsefesinde amaç (telos) doğayla uyumlu bir hayat sürmektir. Kendisiyle barışık bir hayat süren kişi, aynı zamanda doğayla ve bir bütün olarak kozmosla uyum içinde yaşamaktadır. Stoacılar göre doğa ile uyum içinde yaşamak ve insanın amacını gerçekleştirmek, Tanrı Zeus ile özdeş ve her şeye nüfuz eden doğru akıl olan evrensel yasanın menettiği hiçbir faaliyette bulunmamayı içerir. Marion Durand-Simon Shogry, "Stoicism", *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Erişim 18 Mart 2023); Jiyuan Yu, "Living with Nature: Stoicism and Daoism", *History of Philosophy Quarterly*, 25/1 (Jan. 2008), 1-19.

⁵³ Laozi, *Tao te ching*, VIII, XI, XXVI, XXVIII, XXXVI.

Bu belirsizliklerin bazılarının aydınlığa kavuşturulması *tzu-jan* (ziran) kavramının yorumlanmasına dayanmaktadır ki *tzu-jan*, doğal dünyadaki varlıkları ve aralarındaki ilişkileri belirtmek için genellikle “doğal” olarak çevrilir. Bu türden bir dünyaya karşılık gelen etik tepki *wu-wei* yani dünyaya veya mevcudata müdahale etmeme veya mevcudat her ne ise o olmasına izin vermedir.⁵⁴

5. Wu-wei Paradoksu ve Bazı Çağdaş Yorumlar

Wu-wei'in atalet bağlamında edilgenlik, eylemsizlik veya faaliyet karşıtlığı bağlamında yapılan tanımlarının uygun olmadığını ifade etmiştik. Bu noktada yaygın *wu-wei* çeviri ve yorumları aslında paradoksal bir durumu ortaya koymaktadır. Karyn Lai'ye göre *Tao Te Ching* toplumdaki huzursuzluğun kaynakları konusunda muhatap kitlesine suya sabuna dokunmadan sosyal hayattan çekilmek yerine bunları düzeltmek için bir şeyler yapmalarını tavsiye etmektedir ki en temelde *wu-wei*, insanlar üzerinde tahakküm oluşturan bir yönetim tarzının veya kurumlarının reddini içerdiği gibi yozlaşmaya da karşıdır.⁵⁵ *Wu-wei* aynı zamanda insanlara gereksiz kısıtlamalar getirmeyen⁵⁶ ya da bilgeliğin teşviki gibi yanlış türden önlemlere başvurmayan⁵⁷ bir hükümet olarak da anlaşılmalıdır. *Tao Te Ching*'de liberal demokratik toplum anlayışıyla uyumlu olan temalar da göze çarpar. Örneğin, Taoist bilgenin sabit fikirleri yoktur ve insanların fikirlerini kendisininmiş gibi görür.⁵⁸ *Tao Te Ching* dönemin çağdaş kurumlarını eleştirerek onların müdahaleci olmalarını ve aşırı düzenlemelerini sıradan insanlara güven eksikliğinin belirtisi olarak görür. Toplumda çatışma, kargaşa, kıskançlık ve suç ürettiği için sosyal statü, servet ve ekonomik eşitsizlik gibi geleneksel başarı kriterlerini alaya almakta⁵⁹, hatta her türden teknolojik gelişme de dahil uygarlık projelerini minimuma indirmeye çalışır.⁶⁰

Slingerland'a göre ise *wu-wei*, gözlenebilen faaliyet sahasında gerçekte ne olup bittiğine değil, failin zihni durumuna veya failin eylem esnasında ulaştığı ruhsal durumuna göndermede bulunur. Buna göre *wu-wei* eylemlerin, ölçülüp tartılmadan, karar-kararsızlık durumuna düşmeden, daha doğrusu içsel bir denetime ya da kontrol mekanizmasına tabi olmaksızın, kişinin içten gelen doğal yatkınlığıyla, gayri ihtiyari, anında ve kolay bir şekilde çıktığı kişisel bir uyum durumunu tanımlar. Buna rağmen bu eylemler -en azından Konfüçyüsçü düşüncede- adeta olağanüstü bir etki kazanarak içinde bulunulan durumun emir ile prensipleri ve geleneksel ahlaki taleplerle mükemmel uyum sağlar. Yani, en genel ifadeyle *wu-wei*, mevcut duruma dair mükemmel bir bilgi ve kavrayış, mükemmel bir etkinlik ve mükemmel bir gayret/faaliyet ekonomisi ya da idaresi anlamına gelmektedir. Bu durum geçici; muvakkat bir hal olmayıp, hakikat ile mükemmel bir uyum içinde tamamen dönüştürülmüş bir karakteri temsil eder. *Wu-wei* halindeki bir kişi için uygun davranış, yüzeysellik ve keyfilikten uzak burnun kötü bir kokuya tepki vermesi kadar ani ve kendiliğinden, mest olunan bir melodi veya müziğin ritmine verilen istemsiz neşe ve haz duygusu gibidir. Kişinin içinde bulunduğu *wu-wei* hali onun hal ve hareketlerine yansır ve başkaları tarafından da fark edilir. Ancak *wu-wei* eylemleri otomatik, bilinçsiz veya sadece fizyolojik değildir. Bu uyum hali ya da armoni, beden, zihin ve duyguların bileşkesinden oluşan bedensel (somatik) unsurların yanı sıra karmaşık bilişsel unsurları da içerir. Kişi yine de bazı tercihlerde bulunur, hatta bazen çeşitli seçenekleri ölçüp tartmak veya mevcut durumu değerlendirmek için ara verebilir. Ancak bu iç muhasebe bile bir şekilde zahmetsiz, gayretsiz ve kolaylıkla yapılır. İçgüdüsel veya mutad eylem biçimlerinin aksine *wu-wei*, fail tarafından yüksek konsantrasyon ve hiç de azımsanmayacak miktarda reaksiyon çeşitliliği gerektirir. *Wu-wei*, soyut düşünce veya muhasebe ihtiva etmemesine rağmen “şuursuz” olarak değil, bedenlenmiş akıldan fıskıran davranıştır.⁶¹

Wu-wei kavramına yapılan belki de en dini/manevi yorumlardan birisi Japon şarkiyatçı Toshihiko Izutsu'dan gelmiştir. Izutsu'ya göre *wu-wei* mutlak sükûnet anlamına gelir ve insanın eşyanın tabiatına uygun olmayan bütün zorlamaları, yapay faaliyet veya çabaları terk ederek kendisini Tao'nun tecellisi

⁵⁴ Lai, *An Introduction to Chinese Philosophy*, 105.

⁵⁵ Laozi, *Tao te ching*, XXX, XXXI, XLII, LIII, LXIX, LXXII, LXXIV, LXXV.

⁵⁶ Laozi, *Tao te ching*, LVII, LVIII.

⁵⁷ Laozi, *Tao te ching*, XVIII, XIX.

⁵⁸ Laozi, *Tao te ching*, XLIX.

⁵⁹ Laozi, *Tao te ching*, III.

⁶⁰ Lai, *An Introduction to Chinese Philosophy*, 99.

⁶¹ Slingerland, “Effortless Action: The Chinese Spiritual Ideal of *Wu-wei*”, 299-300.

olan tabiatla uyumlu hale getirmesidir. Bu bir anlamda Tao'yla özdeşleşme, onunla bir ve aynı olma halidir ki kişi artık sıradan bir varlık olmaktan çıkmakta, insan-ı kâmil olmakta ve bir nevi tanrısal bir varlık haline gelmektedir. Buna göre İnsan-ı kâmil hiçbir şey yapmaz (*wu-wei*) ve tam bir teslimiyetle kendisini Tao'ya adar. Zira Tao kendi fiiliyle asla övünmez, her ne yapıyorsa onu en küçük bir icra niyeti olmaksızın doğal olarak gerçekleştirir. Kâmil insan da kendisini Tao'nun bu özelliğine tabi kılar, daha doğrusu kasti veya bir şey yapmak niyetiyle faaliyette bulunmaz. Zira bir şey yapmış olma bilinci yapılan işin doğallığını bozmakta, kişinin etkinliğini ya da eylemini gayrı tabii kılmaktadır. Kâmil insan herhangi bir icraatta bulunmaz ama hiçbir şey de yapılmamış kalmaz. *Wu-wei*'in en temel özelliği bütün niyetlerin, bütün yapay ya da doğal olmayan çabaların olumsuzlanması, bütün kasıtlı eylemlerin ve arzuların öznesi olan benliğin (nefsin) ortadan kaldırılması, Tao ile yepyeni bir benliğin kazanılmasıdır.⁶²

6. Sonuç

Wu-wei prensibine dair ilk emarelerin gerilere; kadim Çin şiirine kadar uzandığı iddia edilmiştir. *Şiirler Kitabı*'nda karizmatik, soylu beyefendinin hal ve hareketlerindeki doğallık ve kendiliğindenlik ile amaçsız, gayretsiz/zahmetsiz iş görmesine düzülen övgü Taoist *wu-wei* halinin ilk işaretleri olarak yorumlanmıştır. Bu doğrultuda kişinin -gündelik ve askeri/siyasi alandaki- fiillerinin doğayla uyumlu olması, yapılan eylemin ya da ulaşılmak istenen hedefin her tür dış müdahaleden, zorlayıcı davranışlardan, kasıtlı veya arzularla örülü düşüncelerden bağımsız ve gösterişten uzak bir tarzda ortaya konulması gerekmektedir. *Şiirler Kitabı*'nda betimlenen asil okçu örneğinde ortaya konulan *wu-wei* hali daha ziyade aristokrat, karizmatik ve güçlü bir kahraman portresi görünümünde iken yönetici/kral şahsında ise nispeten ahlaki tonlara gönderme yapmakta ve erdem sahibi, yapmacıktan, kibirden uzak, mütevazı ve Tanrısal prensipleri yerine getirmeye işaret etmektedir.

Konfüçyüsçü düşüncede ise *wu-wei* hükümdar Shun örneğinde olduğu gibi bir taraftan yöneticilerin idari tasarruf, planlama ve kasıtlı davranışlardan uzak bir yönetim sürmeleri anlamında, diğer taraftan bireylerin ritüel ve ayinleri gözetirken geleneksel normlara uymaları ve karşılaşılan değişik durumlara mükemmel bir şekilde uyum sağlamaları anlamında kullanıldığı görülüyor. Ritüellerin Konfüçyüs'ün hayatındaki yeri ve onların kaynağının gök olması, gelenek ve ritüellere bağlılık ile Taoist anlamdaki *wu-wei* ideali arasında bir muhtemel bir ilişkiyi akla getiriyor.

Wu-wei en belirgin şekilde Lao Tzu'ya atfedilen *Tao Te Ching* ve Chuang Tzu'nun kendisiyle aynı ismi taşıyan eserinde geçmektedir. Ancak buralardaki kullanımlar da net tanımlamalardan uzak, muğlak ve alegorik benzetmeler şeklinde kendisini gösterir. Lao Tzu, Tao'nun bir özelliği olarak gördüğü ve su metaforu ile ortaya koyduğu *wu-wei* anlayışı daha ziyade Konfüçyüsçü ritüelistik ve ayinsel usullere tepki şeklinde kendisini gösterir ve her türlü geleneksel uygulama ve normları insanın nihai gelişiminin önünde bir engel olarak görür. Lao Tzu'ya göre kişinin *wu-wei* mükemmelliğine ulaşması ancak kendisine dayatılan veya önceki dönemlerden gelen -yapılagelen- değerleri tasdik etmemesi ile mümkündür. Lao Tzu'nun ideal yönetim anlayışı da Konfüçyüsçü düşüncedekine benzer şekilde müdahaleden uzak bir sadeliğe dayalıdır. *Tao Te Ching*'de aynı zamanda her türden toplumsal ve teknolojik gelişme asli nitelikten bir tür yozlaşma olarak değerlendirilmiştir. Shen Pu-hai ve Han Fei gibi teorisyen ve düşünürlerin açıklamalarında *wu-wei* genellikle yöneticilerin Tao'yu örnek alması ve devlet yönetimine çok fazla müdahil olmamaları gerektiği şeklinde bir idare şekli olarak tanımlanmıştır.

Son olarak şunu açık bir şekilde belirtmek gerekir ki mevcut metinlerden hareketle Çin dini ve felsefi düşüncesinde *wu-wei* kavramından kastın ne olduğunu net bir şekilde ortaya koyabilmek zordur. Zira *wu-wei* en belirgin şekilde geçtiği literatürde bile kapalı anlam ve imalara sahiptir. Bundan dolayı da tarihsel süreçte muhtelif yönlerde ele alınarak farklı şekillerde yorumlanmıştır. Ancak *wu-wei*'in pasif edilgenlik, eylemsizlik ya da hiçbir şey yapmadan tepkisizlik şeklindeki yaygın çeviriler ile "boş vermek/aldırmamak", "akışına bırakmak" şeklinde bir yaşam biçimi olarak tasvir edilen romantik anlayış ve ideolojilerden farklı bir duruma işaret etmesi daha olasıdır. Buna göre *wu-wei* prensibi dışı vuran davranışlara değil bireyin içsel, yani failin eylem esnasında içinde bulunduğu ruhsal duruma,

⁶² Izutsu, *Tao-culuk'daki Anahtar Kavramlar*, 40, 173, 213, 228.

eylemlerin bir ölçüye vurulmadan, içten geldiği gibi ve kişinin doğal yatkınlığıyla faaliyet sahasına geçirdiği *yol* (Tao) ile uyumlu davranışlarına işaret etmektedir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

Armstrong, Karen. *Büyük Dönüşüm*. Çev. Barış Baysal, İstanbul: Pegasus Yayınları, 2019.

Aydın, Fuat. *Klasik Çin Düşüncesine Giriş*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2018.

Barrett, Nathaniel "Wu-wei and Flow: Comparative Reflections on Spirituality, Transcendence, and Skill in the Zhuangzi", *Philosophy East and West* 61/4 (2011): 679-706.

Chuang Tzu'nun Kitabı. Çev. Levent Özşar. Bursa: Biblos Kitabevi, 2017.

Cooper, J. C. *Erdemin Işığında (Taoculuk)*. Çev. İsmet Zeki Eyuboğlu, İstanbul: Say Yayınları, 1994.

Creel, Herrlee Glessner. *Chinese Thought from Confucius to Mao Tse-tung*. Chicago: The University of Chicago Press, 1953.

Creel, Herrlee Glessner. *What is Taoism? And Other Studies in Chinese Cultural History*. Chicago: The University of Chicago Press, 1970.

Csikszentmihalyi, Mark. "Thematic Analyses of the Laozi", *Dao Companion to Daoist Philosophy*. Ed. Xiaogan Liu. Dordrecht: Springer, 2015.

Dawson, Christopher. *İlerleme ve Din*. Çev. Yusuf Kaplan-Aylin Doğan. İstanbul: Açılım Kitap, 2003.

Durand, Marion- Shogry, Simon. "Stoicism". *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Erişim 18 Mart 2023. <https://plato.stanford.edu/entries/stoicism/#Virt>

Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2003.

Hansen, Chad. *A Daoist Theory of Chinese Thought: A Philosophical Interpretation*. New York: Oxford University Press, 1992.

I Ching ya da Değişimler Kitabı. Çev. Levent Özşar, Bursa: Biblos Yayınevi, 2010.

Izutsu, Toshihiko. *Tao-culuk'daki Anahtar Kavramlar*. Çev. Ahmet Yüksel Özemre. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.

Judith Magee Boltz, "Laozi", *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsay Jones (Detroit: Macmillan Reference USA, 2005), VIII/5315-6

Kirkland, Russell. *Taoism: The Enduring Tradition*. New York: Routledge, 2005.

Konfüçyüs. *Konuşmalar*. Çev. Murat Karlıdağ. İstanbul: Say Yayınları, 2018.

Lai, Karyn L. *An Introduction to Chinese Philosophy*. New York: Cambridge University Press, 2008.

Laozi. *Bilinmeyen Öğretiler*. Çev. İsmail Taşpınar. İstanbul: Kaknüs yayınları, 2014

Laozi. *Tao te ching*. Çev. Sonya Özbey. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

Noss, David S.-Grangaard, Blake R. *A History of the World's Religions* New York: Routledge, 2018.

Overmyer, Daniel L.- Adler, Joseph A. "Chinese Religion: An Overview", *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsay Jones (Detroit: Macmillan Reference USA, 2005), III/1582.

- Renwu, Tang. "A Comparison between Confucian and Daoist economic philosophies in the pre-Qin era". *The History of Ancient Chinese Economic Thought*. Ed. Cheng Lin, Terry Peach, Wang Fang. 106-139. New York: Routledge, 2014.
- Slingerland, Edward. *Effortless Action: Wu-wei as a Conceptual Metaphor and Spiritual Ideal in Early China*. New York: Oxford University Press, 2003.
- Slingerland, Edward. "Effortless Action: The Chinese Spiritual Ideal of Wu-wei". *Journal of the American Academy of Religion*, 68/2 (2000): 293-327.
- Schwartz, Benjamin I. *The world of Thought in Ancient China*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 1985.
- The Analects of Confucius*, Translated and Annotated by Arthur Waley. London: George Allen & Unwin Ltd, 1938.
- The Book of Odes, Chinese Text, Transcription and Translation* by Bernhard Karlgren. Stockholm: The Museum of Far Eastern Antiquities, 1974.
- Xiaogan, Liu. "Wuwei (Non-action): From Laozi to Huainanzi", *Taoist Resources* 3.1 (1991): 41-56.
- Xu, Gang. "Defining Junzi and Ren: Confucius as the Father of Professionalism". *Archives of Boston Society of Confucius* 1/1 (2019):2-28.
- Wong, Eva. *Taoism: An Essential Guide*. Boston: Shambhala Publications, 2011.
- Yalkın, Erden Miray Yazgan, *Antikçağ Çin Felsefesi ve Mantık Çalışmaları*, Demavend Yayınları, 2017.
- Yu-Lan, Fung. *Çin Felsefesi Tarihi*. Çev. Fuat Aydın. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Yu, Jiyuan. "Living with Nature: Stoicism and Daoism". *History of Philosophy Quarterly* 25/1 (Jan. 2008), 1-19.